مێتاتێکستی وتارەدراما ... سەلام ناوخۆش

دەروازە

مێتاتێکست بەرهەمی مێتازمانە , چونکە هەردووك قسەگەلێك دەکەن دوورن لە شتە فیزیکییەکان . مێتاتێکست , تێکستێکە قسە لە سەر تێکستێکی تر دەکات , مێتازمانیش بابەتێکی ترە لە خودی زمان دەدوێت . ئەم تێکەڵکردنەوەی زمانی شرۆڤە و زمانی تێکست پەیوەندی بە دیاردەی " ئەدەبیبوون "ەوە وەیە. ژانری " وتارەدراما " تێکەڵکردنی دوو ژانری لە ئەدەبیبوون بەدەر و تژی ئەدەبیبوونە .
لەم نووسینەدا هەوڵ دەدەین لە سیمۆلۆژی ناونیشانی وتارەدراما بدوێین .
لەم چەند لاپەڕەیە دا ئاماژە بە چەند سەرباسێك دەکەین بۆ ئەوەی ئەم جۆرە نووسینە و بابەتەکە زەڵاڵ بی :
سەرباسی یەکەم ، مێتاتێکست و مێتازمان
پێشگری مێتا... لە پێش وشەی وەك مێتا میتۆد , مێتا فیکشن , مێتا تێکست....دێت , لە ل895ی فەرهەنگی ماکمیلان دەربارەی ئەم پێشگرە هاتووە :" بریتییە لەو شتەی لە دەرەوەی شتگەلێکی بەرجەستە , ڕیەل و باو ,بی بۆ نموونە میتافیزیکەل پەیوەندی بە ژیانی پشتەوەی جیهانی ماددی بێت."
مێتاتێکست لە زمانی عەرەبی دەستەواژەی " ما وراْ النص-لە پشتەوەی دەق " یان " فوق النص-لە سەرەوەی دق " ، " فلسفە النص-فەلسەفەی دەق " بۆ داندراوە . لە زمانی ئینگلیزیش دەستەواژەی وەك Metatext -مێتا دەق, metafiction -مێتا گێڕانەوە داندراون .
ئەم قسانە وەرگێڕانی زاراوەکەن ,ئەدی خودی زاراوەکە چ دەگەیەنێ و مەبەست لێی چییە هەروەها چ پەیوەندی بە " وتارە دراما "وە هەیە؟
دیتنی جیاواز بۆ چەمکەکە هەیە یا چەمکەکە وەك ناوەندێك وایە جێگای زۆر بابەتی تیا دەبێتەوە .
لە لایەك مێتاتێکست بریتییە" لە ئەدگاری هەندێك جۆری ئەدەبیی کە هەڵگری دوو ئاستی دایەلۆگە لە یەك کاتدا , ئەو دوو دایەلۆگەش هاوتەریب بەرەو یەك بابەت دەچن و بە یەك ناگەن."
لە لایەکی دی "مێتاتێکست جۆرە نووسینێکە کە لە پارچە نووسینێکدا

ڕەنگدەداتەوە , بە واتای کاتێك نووسینێکی وەك (وتار) یا (چیرۆك) یا (دراما) …هتد دەنووسی بەسودە گەر لە ڕەفتارت ڕەنگبداتەوە لەوەی نیازتە لە ئایندە چ بکەی.”
واتایەکی دی مێتاتێکست بریتییە” لە تەکنیکی گێڕانەوە و ژانری خەیاڵیائامێزی و گێڕانەوە –سەرد وەك ڕۆمان و دراما ، کە تێیدا نووسەر لەم کارە خەیاڵ ئامێز و گێڕانەوەیەدا وەك خود ئاگادار یا بە کراوەیی سرنج بۆ ڕاستیەك دەکات لە قاڵبی چوارچێوەی خەیاڵ و سەرد-گێڕانەوەی هونەری دا.

مێتاتێکست هەر قسەی تێکست لە سەر تێکست نییە , بەڵکو کۆنتێکست و کاراکتەر لە تێکستەکە بەدەر دەکەون . دوو ئاراستەی جیاواز لە سیناریۆی (بە واتا هونەریەکە نەك سیاسیەکە) نێوان موسا و خدری زیندە(پیاوە صاڵحەکە) بەدەر دەکەون , بە واتای دوو موتەڵەقی (وەرگری) جیاوازی تێکستی ئیلاهی ئامادەگیان هەیە , موسا وەك پێغەمبەرێکی ئولوعەزم تەنیا لە ڕوخساری گوتاری ڕەبانی دەگات , بەڵام خدری زیندە لە پشتەوەی گوتارەکە دەگات. کەواتە خدری زیندە کاراکتەرێکە لە کۆنتێستێکی جیوگرافیدا لە پشتەوەی تێکستی ئیلاهی دەگات.
پرسی مێتا تێکست چ پەیوەندی بە مێتازمانەوە وەیە؟
هەرچەندە کودێن 1998 لە فەرهەنگە قەبەکەیدا قسە لە سەر ئەو دیالێکتیکییە ناکات , بەڵام پێناسەیەکی دروستی مێتازمان دەکات و لە

ل506 فەرهەنگە ئەدەبیەکەی لە وتارێکی ڕۆمان یاکوبسن 1960 بە ناوی زمانناسیی و شیعرناسیی دەگوازێتەوە بەوەی وتویەتی:” لە زمانناسیدا مێتازمان دەلالەت لە هەر زمانێکی تەکنیکی دەدات کە وەسفی ئەدگارەکانی خودی زمان دەکات .” کەواتە ئەوە پرسی مێتازمانە , مێتاتێکست دروست دەکات .
لە دوای قسەکردن لە سەر چەمکی مێتاتێکست , قسە لە سەر وتارەدراما دەکەین.
وتارە دراما لە دوو بەش پێکهاتووە , بەشێکی دەچێتە چوارچێوەی قسە لە سەر کردن و شرۆڤەکردنی بابەتێك بە زمانی لێکۆڵینەوە , بەشی دووەم ژانرێکە لە ژانرەکانی ئەدەب .
یاکوبسن بە جیا لە زمانی ئەو دوو تێکست- دەقە دەدوێت و دەنووسێت : زمانی وتار زمانێکە هەڵگری ” ئەدەبیبوون ” نییە , هەرچی ژانرەکانی وەك ڕۆمان و دراما و نوڤلیت … شیعرن , هەڵگری ئەدگاری ئەدەبیبوونن .

کوڕۆن 1998 لە ل465 لە ڕۆمان یاکوبسن دەگوازێتەوە بەوەی بابەتی زانستی ئەدەبی ئەدەب نییە بەڵکو ئەدەبیبوونە , بە واتای وا لە کارێك دەکات ببێتە کارێکی ئەدەبی . لە لایەکی تر هەر یاکوبسن دەڵێت : ئەدەبیبوون پەیوەندی بە شتگەلێك نەناسراوبن . ئەو دوو چەمکە جەخت لە سەر ئەوە دەکەن کە ئەدگارە ناسراوەکانی کارێکی ئەدەبی لە فۆرمەکەی دەژی یا ئامادەگی هەیە ” هەر لە سەر ئەم بنیاتی ئەدەبیبوون (وتار) و (دراما) لە یەکتر جیاوازن , چونکە خاوەن زمان و فۆرمی جودان .

سەرباسی دووەم , تێگەیشتنە جیاکانی ئەدەبیبوون

پرسی ئەدەبیبوون لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر واتا و مەدایەکی فراوانی وەرگرتووە . ئەم چەمکە بە سێ قۆناغی سەرەکی تێپەڕیوە , لە هەر قۆناغێکدا واتا و فۆڕمێکی دی وەرگرتووە , قۆناغەکان بریتیین لە :

قۆناغی یەکەم , قۆناغی ڕۆمان یاکوبسن

ئەدەبیبوون بەرهەمی فۆرمالیستە ڕووسەکانە , لەوانە رۆمان یاکوبسن . ڕۆمان یاکوبسن دامەزرێنەری زاراوەکەیە . کۆدۆن , ل 465 باوەڕی وایە یاکوبسن لە 1919 زاراوەکەی داهێناوە , بەڵام داس 2005, ل78 باس لەوە دەکات کە زاراوەکە یاکوبسن لە 1921 دایهێناوە و وتویەتی : بابەتی زانستی ئەدەبی ئەدەب نییە بەڵکو ئەدەبییەتە بە واتای وا دەکا کارەکە ئەدەبی بێ –

The term ‘literariness□ was first introduced by the Russian Formalist Roman Jacobson in 1921. He declared in his work Modern Russian Poetry that ‘the object of literary science is not literature but literariness, i.e. what makes a given work a literary work□ (Das 2005, p. 78).

یاکوبسن جیاوازی لە نێوان دوو زاراوە دەکات بەوەی “وتار و شرۆڤە…هتد لە ئەدەبییەت بەدەرن , بەڵام دەقی رۆمان و دراما و شیعر هەڵگری ئەدگاری ئەدەبییەتن . لەم قۆناغەدا ئەدەبیبوون لای یاکوبسن تەنیا ئەدگارێکی فۆرمالیی و زمانەوانییە .کودۆن لە ل465 دەنووسێت : ئەدەبیبوون لە قۆناغی بەراییدا ئامانجی دیراساتی ئەدەبی شەکڵانیە-فۆرمالیستە ڕووسەکان بوو.”

قۆناغی دووەم , ئەدەبیبوون و پراگماتیکس

لەو قۆناغەدا ئەدەبیبوون لە دەقی ئەدەبی دەرچوو . زوان 1993 , ل8

ئاماژە بە چەند توێژەرێکی وەك (جۆناسان کولەر و ستانلی فیشەر و ئەمبەرتۆ ئیکۆ) دەکات بەوەی ئەدەبیبوون بە تەنیا ناتوانرێ لە سەر بنەمای ئەدگارەکانی زمانەوانی, کە لە نێو دەق هەن پێناسە بکرێ , بەڵکو خوێنەر فاکتەرێکی بنەڕەتیە لە دروستکردنی واتای دەق-

Many of these scholars, which included Jonathan Culler, Stanley Fish, Umberto Eco to name a few, stated that literariness cannot be defined solely on the basis of linguistic properties found within a text but that the reader is also a crucial factor in the construction of meaning (Zwaan 1993, p. 8).

کەواتە لە گەڕان بە دوای پێناسەی ئەدەبیبووندا دوو ئاراستە دروستبوون : ئاراستەی یاکوبسن کە بە چاوێکی فۆرمالی تەماشای زاراوەکەی دەکرد زەنی وابوو جیاوازی لە نێوان دەقی ئەدەبیبوون و دەقی سادە سیخناخکراو بە زمانی ئەدەبی هەیە, دیارکردنی ئەو ئەدەبیبوونە پەیوەستە بە زمانی دەقەکە . ئاراستەی دووەم گریمانە زمانەوانیەکەی یاکوبسن ڕەتدەکاتەوە و دەڵێت : پێویستە ئینتریستی مرۆڤ لە پێکهاتە ڕێزمانیەکانی وەك سێناتکس و سیمانتیکس وەرچەرخێنین بەرەو پراگماتیکس کە شرۆڤەی دەقنووس و دەقناس لە سەر دەق دەخاتەڕوو-نوس 1990, ل 350″

This approach moves the interest from the grammatical structures, syntax and semantics, to that of pragmatics which analyses the author’s and the reader’s view on the text (Nöth 1990, p. 350).

لەم قۆناغەدا دیاردەی مێتا تێکست لە زاراوەی ئەدەبیبوون بەرجەستە دەبێت , کۆنتێکست هاوتەریب لەگەڵ تێکست بەشدار دەبی لە پرۆسەی خوڵقاندنی ئیستاتیکا و واتای تێکست.

قۆناغی سێیەم ,قۆناغی فۆرمالیستی نوێ

تیۆردانەرانی ئەمڕۆ وەك ڤان دیك و کینچ لە دوو ماوەی جیاواز مۆدێلێکی نوێیان بۆ زاراوەی ئەدەبیبوون دارشت .ڤان دیك لە 1979 و جارێکی تر لەگەڵ کینچ لە 1983 وتیان : ئەدەبیبوون پێویستە لە سەر بنەمایەك شوناس وەربگری , ئەو بنەمایەش ناکرێ لە سەر تیۆری زمانەوانی دامەزرێت , بەڵکو لە سەر بنەمای پراگماتیکی مەعریفی و ئیدراکی دامەزرێت .”

Theorists such as Van Dijk (1979) or Van Dijk and Kintsch (1983) focus on the cognitive aspects of meaning representation and say that literariness must seek a basis not

in linguistic theory but in a cognitive pragmatic one.

ئەو سێ دیتنە توانیان وێنەیەکی کامڵ دەربارەی ئەدەبیبوون بخەنە ڕوو ؟ویکپیدیا لە وتارێك لە سەر ئەدەبیبوون دەنووسێت : وێڕای ئەو هەموو گۆڕانکاریە لە زاراوەکە , هێشتا چەند توێژەرێك هەنە باوەڕیان وایە دژوار و ئەستەمە بە تیۆری ئەدەبیبوون بگەین.”

حزوری ئەدەبیبوون لە تێکست- دەق و غائیبوونی لە شرۆڤە بەس نییە بۆ یەکلاکردنەوەی ناسنامەی دەق , چونکە وەك دکتۆر فوئاد ڕەشید2005 , ل34ی کتێبی ناسنامەی دەق باسی هەبوونی کێشەیەك دەکات لە ناسنامەی دەق لە نێوان دەقنووس و دەقناسدا , ئەوەتە دەنووسێت :” د. محمد بەکر لە تێزی دکتۆراکەیدا دەقەکانی (پەڕگاڵ) و (بانگەوازێك)ی بە پەخشانەشیعر داناوە , ئەمە لە کاتێکدا فەرهاد پیربال خۆی ئەم دوو دەقەی بە شیعر لە قەڵەمداوە .” هەروەها هەر دکتۆر فوئاد رەشید لە ل30 ی هەمان کتێبدا دەنووسێت : نوسەرانی وەك شێرکۆ بێکەس و پیربال و عەزیزی مەلای رەش و سەباح رەنجدەر و عبداللە سەراج و جەمال شارباژێر ناوی جودا لە دەقەکانیان دەنێن وەك شیعری پۆستەر , شیعر , وتارە چیرۆك , تێکست و ڕۆمان-شیعر… .

سەرباسی سێیەم , ئەزموونگەرایی کورد لە مێتاتێکستدا

هەردوو ژانری وتار و دراما , بە جیا هەریەکە جۆرە ژانرێکی ئەدەبیین , ئەوەی یەکەم هەژموونی لێژیك و توێژینەوە تێیدا زاڵە چونکە لە سەر داتا دامەزراوە , هەرچی دووەمە زیاتر فۆرمالیستی و فانتازیا تێیدا زاڵە , زۆر کەمتر کار لە سەر داتای ماتریالیست دەکات .

لە زمانناسی و ئەدەبناسی کوردیدا ئەو دووە پێکەوە لە تێکستێکدا ئیشی لە سەر نەکراوە , ئەوەی کراوە هەردوو بە جیا باسکراون .

هەر یەك لە سەجادی و مەحموودی2002 لە ل22ی فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی زاراوەی ” ئەدەبییەت ” بەکاردەهێنن, لە ل63-64 ئاماژە بە زۆر جۆری ڕۆمان دەکەن , بە لای تایتلەکەی ئێمە ناچن هەروەها لە ل78-79 باسی زۆر جۆری دراما دەکەن , باسی ئەم جۆرە ناکەن هەروەها لە ل110 باسی وتار دەکەن بەڵام باسی وتارە دراما ناکەن.

لە نووسینی کوردیدا چ لە زانکۆ یا دەرەوەی زانکۆ ئاماژە بە نووسینی وەك ڕەخنەی (ڕەخنەی ڕۆمانی کوردی) , ڕەخنەی (ڕەخنەی شیعری کوردی) هەروەها ڕەخنەی (ڕەخنەی فتوحاتی ئیسلامی) کە بە ڕای بەندە نزیکن مێتاتێکست و مێتازمان و وتارەدراما . زنجیرەی ڕەخنەی -ڕەخنەی , چیرۆکی , شیعری , ڕۆمانی کوردی – وەڵامدانەوەی ڕەخنەی دەقناس نییە لە دەقنووس . دکتۆر فوئاد رەشید 2005 لە ل76-80

کتێبی ڕەخنەی – ڕەخنەی ڕۆمانی کوردی – ئاماژە بە چەندان رەخنە لە سەر نووسینی ڕەخنەیی حەمە کەریم – شێرکۆ بێکەس –مەحموود رەزا- ئەبو شەهاب لە بارەی ڕۆمانی هەرەس و رزگار صاڵح – ئازاد حەمە شەریف – ئیبراهیم شوان لە بارەی ڕۆمانی کوێخا سێوێ دەهێنێتەوە و دەنووسێت : نووسینەکان لە چوارچێوەی خودی و تاکەکەسیدا , توانج و پڵاریان لەخۆگرتووە…هتد" کەوابوو وەڵامدانەوەی رەخنەیەك لە تێکستێکدا ناچێتە چوارچێوەی رەخنەی رەخنەی دەقەوە . گەر ئەو وەڵامدانەوەیە رەخنەی رەخنەی دەق بێ , ئەوا نالی هەر لە سەدەی نۆزدەوە بە شیعر وەڵامی ئەو کەسانەی داوەتەوە کە رەخنە لە زمان و ناوەرۆکی شیعرەکانی دەگرن .

ڕەخنەی رەخنەی دەق پێویستی بە ئامادەگی بە بەها رەخنەییەکان و میتۆدکاری رەخنەیی وەیە , دکتۆر فوئاد رەشید لە ل80-81 ی کتێبی رەخنەی –رەخنەی ڕۆمانی کوردی – دەنووسێت : لە حاڵەتی مامەڵەکردنێکی زانستی و بابەتییانە لەگەڵا رەخنەی رەخنەدا کار بۆ پەی بردن بە میکانیزمای کارە رەخنەیەکە دەکرێت , تا بزانرێت چ میتۆدێکی رەخنەیی لە پشتەوەی کارەکەدایە . هەروەها کار بۆ زانینی چۆنێتی و چەندایەتی ئامادەبوونی بەها رەخنەییەکان دەکرێت لە نێو کارە رەخنەییەکەدا."
زنجیرەی رەخنەی – رەخنەی تێکست- بە پێوەری فۆرمالیستی یاکوبسن بۆ ئەدەبیبوون : نائەدەبیبوون + نائەدەبیبوون + ئەدەبیبوونی لێدەکەوێتەوە , بەڵام بە پێوەری ڤان دیك بنەمای پراگماتیکی مەعریفی و ئیدراکی لێدەکەوێتەوە , ئەو دووەش لە دەرەوەی دەقن , بەڵام پەیوەستن بە هەستی پەیامگرەوە .

پێش مێتاتێکستی وتارەدراما , هەندێ دەقنووس ژانرێکی نزیك لەو ژانرەیان بۆ دەقی خۆیان داناوە , بۆ نموونە عەزیزی مەلا ڕەش بۆ دەقی –کرمانج – وتارەچیرۆك-ی داناوە , پێش هەموو شتێك چاوەڕێ دەکرێ بنەمای وتار و چیرۆك لەم دەقەدا دەرکی پێبکرێ , بزانین هەستی پەیامگر بەرانبەر وتارەچیرۆکی کرمانج چۆنە. دکتۆر فوئاد رەشید 2005 لە ل39-40 ی کتێبی ناسنامەی دەق تێروانینی رزگار لوتفی و رەشید صابیر و خۆی بەرانبەر ناونیشانەکە ئاوا دەخاتە ڕوو ":

1.رزگار لوتفی هیچ ئاماژەی بۆ ئامادەبوونی زاراوەی وتارەچیرۆك لە دەقی –کرمانج – نەکردووە بەڵکو وەك چیرۆك مامەڵەی لەگەڵدا کردووە.
2.صابیر رەشید وتاری بیبلۆگرافیا ئامێزدا وەکو –کورتە رۆمان –ێك

دەقی کرمان-ی پێشین کردووە.

3.خۆی , فوئاد رەشید

بە چەند پرسیارێك لە دەقی کرمانج دەستی پێکردووە وەك وتارەچیرۆك واتای پێکهەگرێدانی دوو هونەری ئەدەبیە بۆ خوێندنی فۆرمێکی نوێ؟ یان نووسەر لە رووی تەکنیکی دارشتن و زمانی گێرانەوەی بەرهەمەکەوە هەستی بە تایبەتمەندییەك – سادەیی و ڕاستەوخۆی- کردووە , بۆیە ئەم زاراوەیەی بۆ بەکارهێناوە؟…کەمتر زاراوەکە ئاماژە بە دارشتنی ژانرێکی یا چەشنێکی ئەدەبی نوێ دەکات.”

ئەنجامگیری

لەم نووسینەدا چەند ئەنجامێك بە دەست گەیشتوون , لەوانە

1.زاراوەی مێتاتێکست بۆ تێکستێکی ئەدەبی یا زمانەوانی – بەپێی زانیاری توێژەر -لە نووسینی کوردیدا کاری لە سەر نەکراوە.

2.وتارەدراما وەك ژانرێك کاری لە سەر نەکراوە , نزیك لەم ژانرە عەزیزی مەلا رەشی دەقنووس زاراوەی وتارەچیرۆکی بۆ دەقێکی خۆی بەکارهێناوە , بەڵام دەقناسەکانی وەك رزگار لوتفی و صابیر رەشید و د.فوئاد رەشید بە ژانری تریان داناوە.

3. ناکرێ ئەدەبیبوون هەر لە روانگەی زمانەوانی یا شەکڵانیەتی دەق مامەڵەی لەگەڵ بکرێ , بەڵکو کۆنتێکست و پراگماتیکی مەعریفی یا ئیدراکی دەوریان هەیە لە خوێندنی فەزای ئەدەبیبوونی دەق .

سەلام ناوخۆش \ مامۆستای زانکۆ